

- 1) Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
- 2) Гладкий Микола. Стабілізація української мови // Життя й революція. – 1927. – № 4. – Т. II. – С. 70–78.
- 3) Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., З. Терлак. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – Львів: вид-во „Фенікс”, 1996. – 368 с.
- 4) Дудик П. С. Із синтаксису простого речення. Навчальний посібник. – Вінниця: ВДПУ, 1999. – 297 с.
- 5) Золотова Г. А. О характере нормы в синтаксисе // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 145–175.
- 6) Зубков М. Сучасна українська ділова мова. Підручник для вищих навчальних закладів. – 7-ме вид., виправлене. – Донецьк: СПД ФО Сердюк В. І., 2005. – 448 с.
- 7) Ицкович В. А. Очерки синтаксической нормы. – М.: Наука, 1982. – 199 с.
- 8) Ицкович В. А. Очерки синтаксической нормы. 1–2 // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 43–106.
- 9) Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Підручник для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів: Ч. II. Синтаксис. – Видання друге, перероблене і доповнене. – К.: Вид-во „Радянська школа”, 1965. – 283 с.
- 10) Курило Олена. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004. – 303 с.
- 11) Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Монографія. – К.: Наукова думка, 1976. – 287 с.
- 12) Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
- 13) Сулима Микола. Проблема літературної норми в українській мові // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–43.
- 14) Сучасна українська літературна мова. В 5-и кн. / За заг. ред. акад. АН УРСР О.К.Білодіда.– К., 1972. – Кн.3. Синтаксис. – 515с.
- 15) Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку ХХ століття у процесі формування літературних норм української мови: автореф. ... канд. філол. наук/ 10.02.01 – українська мова / Харківський національний університет ім. В. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с.
- 16) Юшук І. П. Українська мова. Підручник. – К.: Либідь, 2005. – 640 с.

The article deals with problem of syntactic norm in the Ukrainian literary language. The attention is focused on the dynamics of approaches on literary norm as a whole and syntactic norm in particular.

Key words: syntactic theory, literary norm, syntactic norm.

У.Ю. Шатрукова

ПРИЙМЕНИКОВІ ФОРМИ ОРУДНОГО У ВТОРИННІЙ ФУНКЦІЇ АД’ЕКТИВНОГО СИТУАНТА

Стаття присвячена аналізу прийменникових форм орудного відмінка у функції атрибутивного поширювача субстантивних синтаксем. З’ясовуються синтаксичні умови дериваційного процесу, спрямованого на вираження атрибутивного компонента.

Ключові слова: прийменник, атрибутивні відношення, субстанціальна синтаксема, синтаксична деривація.

Субстанціальні синтаксеми як компоненти семантико-синтаксичної структури речення характеризуються семантичними ознаками і певним типом синтаксичного зв’язку. Одні з них тотожні з відповідними семантемами-аргументами власне-семантичної структури речення, що виражаються непередикатними знаками (іменниками), а інші є компонентами, що поширюють або ускладнюють базове речення [3, 99]. До цих останніх, зокрема, належать вторинні субстантивні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковими формами іменників.

Предметом аналізу у статті є речення з атрибутивним компонентом, що є трансформом однієї з частин складного речення.

Субстантивні власне-словосполучення, що виражають атрибутивні відношення, формуються за моделлю “іменник + узгоджуваний із ним прикметник (прикметниковий займенник)”: *зелений гай, житнє зерно, батькове слово, моя хата, третій клас*. Проте досить поширені також присубстантивні ад’єктиви, виражені відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників.

Компоненти семантичної структури речення, зумовлені семантичним предикатом (суб’єкт, об’єкт, адресат, інструменталь та локатив), на семантико-синтаксичному рівні речення займають

відповідні позиції елементарних компонентів – синтаксем. Центральне місце займає предикатна система, позицію якої займає дієслівний присудок або присудок, до складу якого входить зв'язка та іменна чи дієслівна частини. Субстанціальні синтаксеми елементарного речення (суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, локатива), валентно зумовлені предикатом, його семантикою. На формально-синтаксичному рівні вони зумовлені категоріальною належністю слова до певного лексико-граматичного класу. Ю.С.Степанов пише: “У словнику будь-якої мови наявні і групи слів, відповідних суб'єктам, і групи слів, що відповідають предикатам синтаксису. Ця відповідність універсальна і належить мові взагалі”[6, 6]. Саме використання слова в синтаксичній конструкції дозволяє кваліфікувати його морфологічний статус та синтаксичну функцію, зумовлену його парадигмою в мові. Використання відмінкових та прийменниково-відмінкових форм як форм імені, що виражають його відношення до інших слів у мовленні, становить одну з найскладніших проблем функціонального синтаксису, який “підкоряє собі морфологію, надаючи їй функціонального статусу”[5, 17].

У реченні такі словосполучення займають позицію іменної синтаксеми підмета, додатка, в якій прислівний (залежний) компонент є атрибутивним поширювачем конститутивних аргументів речення. Неконститутивні компоненти – ситуативні визначники непередикативні визначники – кваліфікатори з означальним чи обставинно-означальним значеннями І.Р.Вихованець поділяє на прислівні і неприслівні поширювачі (компоненти словосполучення), які в реальних висловленнях (реченнях) поширюють предикативну основу в цілому як обставинні детермінанти [2, 6-66]. І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська розрізняють *сильні* поширювачі, що виражають значення об'єкта, і *слабкі*, які передають означальні й обставинні значення з певними відтінками [4, 132-148]. К.Г.Городенська, теоретично обґрунтовуючи статус поширювачів на рівні атрибутивного словосполучення як одиниці-конструкції нижчого (після речення) рангу, для вираження атрибутивних відношень, які поширюються на присубстантивні компоненти будь-якої семантики, зазначає, що вони пов'язані з процесом функціонального перетворення членів речення у компоненти словосполучення зі зміною синтаксичних зв'язків базового речення [3, 13]. Похідною синтаксичною одиницею, за її словами, є невластне-словосполучення. Атрибутивне відношення, маючи похідний, вторинний характер, поєднує формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні ознаки [3, 133]. Зокрема прийменниково-відмінкові форми внаслідок синтаксичної деривації змінюють придієслівну залежність їх на присубстантивну.

Серед конструкцій з атрибутивним поширювачем, вираженим прийменниково-відмінковими формами орудного, найбільш продуктивні ті, що пов'язані з просторовими синтаксемами. Вони є результатом згортання базового речення.

Відображені в свідомості людини властивості ситуації, події, явища, про які повідомляє (які описує) мовець, завжди просторово означені. Простір і час як форми існування матерії універсальні і знаходять вираження у багатоманітних мовних засобах – не тільки в лексемах, фразеологічних одиницях, а й у граматичних формах (як морфологізованих засобах) іменника, у прийменниках та утворених із ними конструкціях, у сполучних засобах та в структурі складного речення.

Розглядані нами прийменниково-відмінкові форми орудного є вторинними засобами вираження атрибутивних поширювачів, які формуються переважно на основі синтаксичної деривації: згортання (редукції) предиката речення, здатного приєднувати локативний компонент. Напр.: *Місто виросло над Дніпром – Місто над Дніпром розкинулося на багато кілометрів: Місто розташоване на березі Дніпра + Місто розкинулося на багато кілометрів.*

У процесі синтаксичної деривації з'являються вторинні субстанціальні синтаксеми. При дієслівних предикатах дії, процесу, локативних, руху і переміщення локативна синтаксема валентно зумовлена, є конструктивним компонентом речення, що виражає динамічні або статичні просторові значення з різними орієнтирами (шляху руху, перебування, наявності та ін.).

Вторинні субстанціальні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковими формами, перебуваючи у прислівному (присубстантивному) зв'язку, функціонують як поширювачі іменних синтаксем, або атрибутивні ситуанти, що характеризують суб'єкт (підмет), об'єкт (додаток прямиий), адресата, знаряддя (непрямі додатки) чи предмети за логічними ознаками. Залежно від позиції в структурі речення субстанціальна синтаксема може варіюватися як вторинна з атрибутивним значенням (*Місто над Дніпром увечері переливається вогнями*) або як предикатна, з нульовою зв'язкою чи з нульовим присудком: *Київ – стародавнє місто над Дніпром; Мати, зсутулившись, довго хукають у долоні, умочають пальці в цеберку з водою, щоб шпори не зайшли* (Гр.Тютюнник): *Мати ... умочують пальці в цеберку + Цеберка наповнена водою. (Мати ... умочують пальці в цеберку, яка наповнена водою // У цеберці є вода).*

Поліфункціональність морфологічної форми знаходить конкретну реалізацію як атрибутивна ознака предмета (*Цеберка з водою*), динамічна (*Цеберка з водою; Цеберка наповнена водою*) чи синтаксичним атрибутом (*Мати умочила пальці в цеберку, яка була з холодною водою*). В усіх випадках засвідчено вторинні функції іменника: атрибутивну (транспозиція до прикметника), предикативну (транспозиція до дієслова), які зумовлені у першому разі потребою поширення (або ускладнення) конструктивних компонентів ад'єктивним ситуантом чи потребою вираження предиката характеристизації не дієсловом (первинним засобом), а відмінковою чи прийменниково-відмінковою формою (вторинним засобом) у складеному іменному присудку. Вираження атрибутивних відношень у складеному реченні також відображає присубстантивний зв'язок означальної підрядної частини.

У субстанціальних синтаксемах із залежним компонентом, вираженим формою орудного з просторовими прийменниками в атрибутивній функції, переважно виступають первинні прийменники *за, перед, над, під*. Унаслідок синтаксичної деривації шляхом редукції предикатної синтаксеми, коли на тлі відображення у свідомості мовця двох взаємопов'язаних ситуацій одна з них згортається до вторинного, непредикативного словосполучення, що реалізується як субстанціальна синтаксема, виникають атрибутивні відношення: вираження ознаки предмета за просторовими координатами: перебування за певним орієнтиром – об'єктом (*дорога за селом, хутір за річкою, українці за кордоном*); знаходження перед об'єктом (*вишня перед хатою, свічка перед образами, східці перед порогом*); розміщення під чимось, знизу чогось, над чимось, поверх чогось (*будинок під горою, фото під склом, школа над морем, лампа над головою, туман над річкою*).

У присубстантивному зв'язку перебувають іменники, що є географічними назвами міст, сіл, інших населених пунктів, водних просторів, назвами будівель, споруд, тощо.

Стрижневі компоненти охоплюють далеко більше іменникових лексем, але переважають предикативи – іменники, похідні від дієслів та прикметників, як-от: *розмова за стіною, перебування за кордоном, ходіння за морем, свіжість над землею, відпочинок під грушею, зупинка перед університетом, роздуми над словом, перемога над собою*. Напр.: *Можливо, так звалось село неподалік за Ушею, яке також загинуло...* (В.Шевчук); *До неї [Ликери] щось гукнуло зі стежки за парканом* (В.Шевчук); *Кучері над чолом розійшлись від вологості* (І.Вільде); *Тепер ні яблук, ні тієї забави над шляхом, навіть стовпчиків не видно було* (О.Гончар); *Ще під час боїв під Харковом він зупинився під штабом у колишньому маєтку Харитоненка* (П.Панч); *А у землі, у матінки землі Не плід під серцем – толовий заряд* (П.Воронько).

Атрибутивні відношення на основі згортання предикатної синтаксеми найширше здатний виражати орудний з прийменником з (*зі, із*) та з похідними *поруч з, побіч з*, які, як і форми з прийменниками *навздогін за, слідом за, услід за*, розвинулися в результаті функціональної транспозиції самостійних слів у клас службових слів.

Прийменниково-відмінкова форма “з + ор. іменника” внаслідок згортання предикатної синтаксеми у прислівному зв'язку з субстантивом виражає широку гаму значень ситуанта-ад'єктива:

1) ознаку продуктів харчування, їстівних блюд тощо за вмістом: *Мати без слова поставила на стіл молоду картоплю з укропом і, перехопивши мій погляд, зітхнула* (М.Старицький); *В хаті та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселем* (Гр.Тютюнник);

2) ознаку будівель, споруд, механізмів за їх деталями: *Дощ вишух, парасолі не довелося розкривати, щоб притьмом перебігти кілька кроків і сісти в наступний трамвай з двома моторами* (Н.Бічуя); *Будка була зовсім крихітна: стіл із телефоном, стілець і тверда отоманка* (В.Шевчук); *Він був ще молоденький, той міліціонер, з їхніх країв, і, може, саме тому відвіз її до вокзалу на мотоциклі з коляскою...* (В.Логвиненко);

3) ознаку осіб за зовнішністю, характерними деталями, звичками, поведінкою тощо: *Сахацький з прикладом крутнувся на каблучках і рушив до дверей* (Гр.Тютюнник); *Притулювся до стовбура тополі й витяг поперед себе руку із зброєю* (В.Шевчук); *Віля (так звали даму з собачкою), наздогнавши мене під знайомими кленами, уперше вирекла: – Ти безнадійна, Мотре...* (Т.Зарівна);

4) ознаку інших істот за зовнішнім виглядом, звичками, поведінкою та ін.: *Ступав по білих сходинах і роздивлявся химерних левів з крилами на золотавих поручнях, пастушок поряд з вівцями на мармурових стовпчиках* (В.Шевчук);

5) ознаки явищ за відчуттями запаху, смаку, дотику та ін.: *Вітер схиляє, Люди ламають, Зливи із градом січуть* (Г.Чубач); *Можє і не слушно, – сказала вона й побачила світ зовсім залитий водою з туманом* (В.Шевчук); *Вітри із морозним шпаром, Куди вас несуть чорти, Чого галасуєте даром?* (В.Симоненко);

б) ознаки швейних виробів, взуття за їх кроєм, моделлю, оздобленням: *Вона одягла Гришку в новенький польський костюм за сто десять карбованців, у нову сорочку зі стрічкою...* (П.Загребельний); *Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою...* (Гр.Тютюнник); *Ти пам'ятаєш ту історію, коли твій (справді-твій) син загубив чужий перстень з коштовним камінцем...* (Н.Бічуя); *Взимку вона носила високі валянці з калошами, габардинове пальто з рудим лисячим коміром і куталася в теплу хустку, яка завше тхнула нафталіном* (В.Логвиненко);

7) ознаки предметів за призначенням та з певною оздобою: *Люба недовіркою подивилась на мене, простягнула глечик з суницями* (М.Старицький); *Ходить він завжди у короткому дубленому кожусі і в гімнастерці, з якої позрізувано гудзики із зірочками, а пришиті інші, рогові* (Гр.Тютюнник);

Менш поширені синтаксеми, в яких атрибутивним компонентом є форма орудного з прийменником між: *дорога між яворами, прохід між партами, відстань між містами, стежка між житами*. Напр.: *Замели сніги залізничну колію між Києвом і Ніжином* (О.Довженко).

Словоформа орудного темпорального внаслідок синтаксичної деривації до прикметників виконує атрибутивну функцію. Хоча на тлі транспозиційних процесів інших груп вона нечисленна.

Транспозиційна спроможність прийменникової конструкції орудного спрямована на позначення різночасності, неозначеного часу, попередності, наступності. У позиції обставини виступають прийменниково-відмінкові форми “під + ор.в.”, “перед + ор.в.”, що мають вихідну семантику неточного передчасу, послідовності або одночасності, яку виражає конструкція “за + ор.в.”. Напр.: *Ні я свого чоловіка перед весіллям не бачила, ні він мене* (Л.Українка); *Похилилась, Заплакала [Ярина] знову...А за нею старий батько* (Т.Шевченко); – *Партачі! Партачі! Партачі! – кричав він за кожним невдалим пострілом* (О.Гончар).

Внаслідок транспозиції ці конструкції з придієслівної переходять у присубстантивну позицію: *ніч перед Різдом, розмова перед боєм, ранок перед грозою, зустріч перед від'їздом, розмова за обідом (кавою, чаєм), галас за вікном, вечеря за столом*. Напр.: *...Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каменоломню і був дома...* (У.Самчук); *Розмова за столом ще більше не вдовольняла нікого*.

Наявні також конструкції “за + ор.в.”, що визначають означальні відношення, як вказівку на час періодичного видання газети, журналу (число, місяць, рік), або на наявність підпису, номера, печатки на документі. Напр.: *Надійшов відгук за підписом завідуючого кафедри Петренка І.Р.*; – *Поганець як же розібрав!.. І на! Через штахет к Плутону За підписом своїм приказ, Щоб фурію від Тезифону Послав к Юноні той же час* (М.Котляревський); *Почав виходити [журнал “Вікна”] за редакцією В.Бобинського у Львові наприкінці 1927 року (Вітчизна); День 7 липня (за новим стилем) – це свято Благовіщення*.

Зрідка у цій функції виступає конструкція “під + ор.в.”. Напр.: *Запис під датою 9 березня 1814 року зроблено в с.Моринці*.

Ад'єктивну функцію може також виконувати прийменниково-відмінкова форма “між + ор.в.”: *час між полуднем і пізнім вечором, пора між сінокосами і жнивими, епоха між палеолітом і неолітом* та ін. Напр.: *Для нього не було різниці між дійсністю і сном* (М.Коцюбинський).

Менш поширені атрибутивні ситуанти із відтінком мети, виражені конструкцією “за + ор.в.” у зв'язку з віддієслівними іменниками. Напр.: *Поїздка за грибами була успішною; Погоня за багатством його стихія*.

Отже, субстантивні синтаксеми, виражені формою орудного прийменникового, репрезентують атрибутивність як семантику ситуанта. Входячи до конструктивних компонентів речення як їхні поширювачі, вони відображають атрибутивні відношення на основі не морфологізованого засобу (прикметникового означення), а синтаксичної деривації речення, переважно згортання одного з предикатів ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. –К.: Наук. думка, 1980. – 286с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. –К.: Наук. думка, 1983. – 319с.
3. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. –К.: Наук. думка, 1991. – 191с.
4. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. –К.: Вища школа, 1994. – 670с.

5. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. – М.: Наука, 1986. – 215с.
6. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика). – М.: Наука, 1981. – 358с.

The article is devoted to the analyze of the prepositional forms of the instrumental case in function of the atributical widen of the substantive syntaxem. Also turn out the syntactical meaning of derivation process, which directed on the expression of the atributical component, are established.

Key words: preposition, atributical correlations, substantive syntaxem, syntactical derivation.

Н.Ю. Ясакова

ПЕРША ОСОБА У СТРУКТУРІ КАТЕГОРІЇ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ

У статті визначено місце і специфіку першої особи у структурі семантичної категорії персональності. З'ясовано мовні засоби вираження я-суб'єкта.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях мовні явища розглядають у функціональній єдності, особливої актуальності набуває вивчення мовної реалізації поняттєвих категорій. Семантична категорія персональності характеризує учасників позначуваної ситуації по відношенню до учасників ситуації мовлення та конкретизує їх у просторі й часі. Людина ніби зіставляє себе, власне положення у просторі й часі та положення й окресленість інших об'єктів, які перебувають у межах або за межами ситуації мовлення. Вивчення цієї категорії є актуальним з огляду на загальне зростання інтересу до мови як засобу й результату пізнання реальності людиною, а також у зв'язку з посиленням уваги вітчизняних учених до вивчення граматичних категорій, в яких „найповніше відбито світобачення нашого народу, спосіб об'єднання слів у синтаксичні конструкції для вираження думок і почуттів, а також потенціал творення нових слів” [5, 43].

Категорія персональності тісно пов'язана з мисленням, з осягненням і структуруванням суб'єктом пізнання навколишнього світу, визначенням свого місця в ньому. Відповідна семантика виражається в мові на рівні лексики, морфології, синтаксису. Її носіями виступають займенники, іменники, особові форми дієслів, які зумовлені відповідною категорією займенника чи іменника у функції підмета.

Хоча персональність є однією з базових категорій у формуванні речення, вона досі не досліджена в українському мовознавстві. Залишається невизначеним місце персональності серед інших семантичних категорій, не вивчені системно мовні засоби вираження персональної семантики. Окремі питання висвітлені в працях М.В.Мірченка, М.Я.Плющ, Л.Г.Погиби, проте відсутнє багатоаспектне дослідження цієї категорії, а низка проблем залишаються дискусійними.

Мета нашого дослідження – з'ясувати місце та специфіку першої особи у структурі категорії персональності, визначити коло мовних засобів на позначення я-суб'єкта.

Освоєння людиною навколишнього світу здійснюється через усвідомлення своєї окремішності, усвідомлення себе як окремого індивіда та структурузації навколишнього світу. Принциповим моментом є розділення світу на внутрішній і зовнішній, Я і не-Я. При цьому себе (Я) людина усвідомлює як активний початок і центр світобачення. Це знаходить свій вияв у семантиці слів, зворотів, граматичних категоріях, синтаксичних конструкціях, які експліцитно чи приховано вказують на наявність мовця.

Стосунок до особи у реченні встановлюється відносно до мовця як центрального учасника комунікативного акту. Тому саме перша особа є вихідною для категорії персональності і виступає центром відповідного функціонально-семантичного поля.

Для вказівки на себе мовець може вживати займенник **я**, інші займенники, зокрема **ми**, **ти**, **ви**, **сам** тощо, іменники, різноманітні звороти. **Я** виконує особливу функцію, є безпосередньою вказівкою на мовця, без нашарування додаткових значень (інформації про особливості ситуації мовлення, соціальний статус, стосунки її учасників, оцінку мовцем самого себе). Цей займенник, що вказує на тотожність суб'єкта мовлення, думки і суб'єкта дії, протиставлений іншим частинам мови. Система частин мови перебуває у сфері не-Я, є результатом структурування і пізнання навколишнього [6, 63]. Концептуальний поділ світу на Я та не-Я відображається й у чіткій опозиції „перша особа – не перша особа”, яка властива категорії персональності.